

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده ادبیات فارسی و زبان های خارجی

سیر تحول داستان شیرین و فرهاد در متون نظم بعد از نظامی

دانشجو: نوشین استادمحمدی

استاد راهنما: دکتر مهدی دشتی

استاد مشاور: دکتر محمود بشیری

استاد داور: خانم دکتر شیخ مونسی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

شهریور ماه ۱۳۸۹

تقدیم به:

پدر و مادر گرانقدرم که مرا تا به انجام
رساندن این رساله یاری دادند.

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه ها
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان: سیر تحول داستان شیرین و فرهاد در متون نظم بعد از نظامی		
نویسنده / محقق: نوشین استادمحمدی		
استاد راهنما: دکتر مهدی دشتی	استاد مشاور: دکتر محمود بشیری	
کتابنامه:	واژه نامه:	
نوع پایان نامه: ☒ بنیادی ☐ توسعه ای ☐ کاربردی		
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	سال تحصیلی: ۸۹-۱۳۸۸	
محل تحصیل: تهران	نام دانشگاه: علامه طباطبائی	دانشکده: ادبیات و زبانهای خارجی
تعداد صفحات: ۱۸۷ صفحه		
کلید واژه ها به زبان فارسی: نظامی گنجوی، خسرو، شیرین، فرهاد		

کلید واژه ها به زبان انگلیسی:

Nizami Ganjavi, Khosro, Shirin, Farhad.

چکیده

الف: موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):

این سؤال که آیا مقلدین نظامی نیز به اندازه وی، در سرودن منظومه ای با عنوان خسرو و شیرین و خلق شخصیت‌هایی مانند فرهاد که عشق پاک و مرگ عاشقانه اش سالها خوانندگان این اثر را متأثر ساخته، موفقیت کسب کرده اند یا فقط دست به تقلیدی محض زده و از هرگونه ابتکار و خلاقیت شاعرانه بدور هستند، نویسنده را بر آن داشت تا با در رأس قرار دادن مهمترین (خسرو و شیرین) های پس از نظامی، به این مهم دست یابد و به شباهتها و تفاوت‌های داستان پردازی هر شاعر که مختص آن سبکی وی نیز محسوب می شود، پی ببرد.

ب: مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه ها:

در این پایان نامه، خسرو و شیرین نظامی گنجوی، شیرین و خسرو امیر خسرو دهلوی، فرهاد نام‌ه‌ عارف اردبیلی، خسرو و شیرین هاتفی خرجردی، فرهاد و شیرین وحشی بافقی، خسرو و شیرین سلیمی جرونی و خسرو و شیرین شعل‌ه‌ نیریزی به طور دقیق مورد بررسی قرار گرفت. هر اثر در مقایسه با نظامی از نظر شیوه‌ داستان پردازی، تفاوت های داستانی، و شباهتها و تفاوت‌های شخصیت‌های اصلی هر اثر، صور خیال، گفتگو و ... مورد بررسی قرار گرفت و نکات ضعف و قوت آنها نسبت به اثر نظامی مشخص گشت.

پ: روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه گیری و روشهای نمونه گیری، ابزار اندازه

گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده ها:

در این رساله، ابتدا کلیاتی راجع به زندگی نام‌ه‌ مختصر نظامی و مقلدین وی که در رأس کار این پایان نامه قرار داشتند، ذکر

گشت و پس از آن در فصل (چه گفته اند) خلاصه ای از هر کدام از منظومه ها به تفکیک بیان شد، در فصل سوم با عنوان چگونه گفته اند، به مقایسه شباهتها و تفاوتهای هر اثر و ویژگی های شخصیتی خسرو شیرین و فرهاد نسبت به اثر نظامی پرداخته شد. پس از آن در بخش صور خیال شاخص ترین ویژگی های بیانی و بدیعی هر اثر ذکر شد و در ادامه بررسی گفتگوها و نحوه پردازش و سامان دادن گفتگو و مناظره های هر شاعر در جهت پیشبرد داستان پرداخته شد. روش تحقیق صرفاً کتابخانه ای بود و با تکیه کتاب های مورد بررسی و فیش برداری از کلیه ابیاتی که در جهت پیشبرد این پایان نامه مؤثر بودند به پردازش آثار همت گماشته شد. شیوه تجزیه و تحلیل داده ها نیز صرفاً بر مبنای مقایسه نکاتی بود که با اثر محور (خسرو و شیرین نظامی) در تضاد یا تطابق قرار داشت.

ت: یافته های تحقیق:

از یافته های این پایان نامه می توان به موارد زیر اشاره کرد:

- ۱- خسرو شخصیتی که در محوریت اثر نظامی قرار داشت در سایر آثار در انزو و حاشیه داستان قرار می گیرد تا حدی که در آثاری مانند عارف اردبیلی، وحشی بافقی، تنها چند بیت مختصری به این شخصیت اختصاص می یابد.
- ۲- فرهاد، که در اثر نظامی، از جایگاه یک عاشق واقعی برخوردار بود، در سایر آثار دچار تنزل شأن شخصیتی می گردد تا حدی که می توان گفت فرهاد در سایر آثار نظامی هرگز اهمیت و قبول فرهاد نظامی در اذهان خوانندگان را نیافته است.
- ۳- شیرین، در کلیه آثار نقش ثابتی دارد- در محوریت هم آثار قرار دارد و هم شاعران به طور مشابهی شخصیت او را نشان داده اند.

ث: نتیجه گیری و پیشنهادات:

به طور مختصر می توان گفت در اثر آثار بررسی شده، شیوه داستان پردازی مشترک بود و تفاوت های جزئی آثار مشاهده می شد جز فرهاد نام عارف اردبیلی که گویا داستان دیگری خلق کرده است که تنها سه عنوان خسرو، شیرین و فرهاد در آن با سایر آثار مشترک است. امیر خسرو دهلوی را می توان موفقترین مقلد نظامی ناهید که خود نیز بعدها مقلدانی یافته است وی با حفظ پیکره اصلی داستان، سعی در رفع نقاط ضعفی داشت که در اثر نظامی به وضوح مشخص بود مانند ابهامی که نظامی در شخصیت شکر باقی گذاشته بود که امیر خسرو به راحتی این ابهام را در فصل چگونگی مرگ شکر بازگو می کند.

عارف اردبیلی که با در محوریت قرار دادن شخصیت فرهاد، تا حدی جای خسرو اثر نظامی را با فرهاد اثر خود عوض کرد و حتی فرهاد را شاهزاده چین نامید. اما در بیان روابط عاشقان فرهاد و شیرین پا را از حد آرزوم ادبی فراتر گذاشته است.

وحشی بافقی با وجود اینکه خود موفق به تکمیل این اثر نگشت، و دو تن با نام های وصال شیرازی و صابر شیرازی به تکمیل این اثر همت گماشتند اما خود در همان بخش کوچک و ناقص موفقیت بیشتری نسبت به آن دو تن کسب کرد.

هاتفی خرچردی، سلیمی جرونی و شعل^۵ نیریزی، هر کدام دارای تفاوت‌های جزئی و مختصری با اثر نظامی هستند که در رساله بیان شد اما شباهتها بسیار بیشتر از تفاوتها است. پیشنهادات:

پیشنهاد می‌شود دانشجویانی که به بررسی دقیق خسرو و شیرین نظامی علاقه‌مندند به عنوان رساله به این موضوعات نیز توجه داشته باشند:

- ۱- بررسی گفتگو (dialogues) های خسرو و شیرین و مقایسه آن با یکی از مقلدین برجسته نظامی از جمله امیر خسرو به عنوان یک رساله مستقل.
- ۲- بررسی نقاط ضعف و قوت داستان پردازی منظومه «خسرو و شیرین» نظامی.
- ۳- تحلیل شخصیت شاپور و نقش او در پیشبرد داستان.
- ۴- بررسی فعل آفرینی‌های نظامی و اصلاح معانی نارسای آن افعال در فرهنگ لغات
- ۵- بررسی روانکاوانه‌ی کلیه شخصیت‌های داستان خسرو و شیرین بر اساس نظریه یونگ و فروید.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم براساس محتوای پایان نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می‌نمایم.

نام استاد راهنما:

رئیس کتابخانه

محل امضاء

سمت علمی:

نام دانشکده:

محل امضاء

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده:.....
۲	پیشنهادات.....
۳	فصل اول کلیات.....

۴	کلیات:
۶	مختصری راجع به احوال و آثار نظامی گنجوی:
۱۰	مختصری راجع به خسرو و شیرین
Error!	مقلدان فارسی گوی خسرو و شیرین را میتوان به سه گروه تقسیم کرد:
Bookmark not defined.	
۱۳	مختصری در احوال امیر خسرو دهلوی
۱۳	مختصری در احوال عارف اردبیلی
۱۴	مختصری در احوال و آثار سلیمی
۱۵	مختصری راجع به هاتفی خرجردی
۱۶	مختصری در احوال وحشی بافقی
۱۷	مختصری راجع به احوال وصال شیرازی
۱۷	مختصری در احوال صابر شیرازی
۱۸	مختصری راجع به شعله نیریزی
۲۰	فصل دوم چه گفته اند؟
۲۱	چکیده «خسرو و شیرین» نظامی گنجوی
۲۸	چکیده داستان (شیرین و خسرو) امیر خسرو دهلوی
۳۶	چکیده فرهادنامه عارف اردبیلی؛
۴۳	چکیده (فرهاد و شیرین) هاتفی خرجردی (جامی)
۴۸	چکیده فرهاد و شیرین (وحشی بافقی)
۵۰	دنباله فرهاد و شیرین از (وصال شیرازی)
۵۳	دنباله فرهاد و شیرین صابر شیرازی
۵۶	چکیده خسرو و شیرین شعله نیریزی
۶۱	فصل سوم چگونه گفته اند؟
۶۲	مقدمه ای درباره شخصیت های اصلی خسرو و شیرین
۶۲	خسرو پرویز
۶۳	ویژگیهای خسرو پرویز در خسرو و شیرین نظامی
۶۶	شیرین

۷۵	..... فرهاد
۸۱	..... بررسی شخصیت خسرو: (امیر خسرو)
۸۴	..... بررسی شخصیت شیرین:
۸۸	..... بررسی شخصیت فرهاد
	Error! Bookmark not defined. ..... تحلیل شخصیت‌های فرهاد نامه
۹۹	..... مقایسه سلیمی با نظامی:
۱۰۱	..... بررسی شخصیت خسرو (هاتفی خرجردی)
	Error! Bookmark not defined. ..... بررسی شخصیت شیرین
۱۰۳	..... بررسی شخصیت فرهاد
۱۰۸	..... بررسی شخصیت خسرو در منظومه (وحشی بافقی)
۱۰۹	..... بررسی شخصیت شیرین در منظومه وحشی:
۱۱۱	..... بررسی شخصیت فرهاد در منظومه وحشی
۱۱۴	..... بررسی شخصیت خسرو در منظومه وصال شیرازی
۱۱۵	..... بررسی شخصیت شیرین در منظومه وصال شیرازی
۱۱۷	..... تحلیل شخصیت فرهاد در روایت وصال شیرازی
۱۱۹	..... تحلیل شخصیت خسرو (صابر شیرازی)
۱۲۰	..... تحلیل شخصیت شیرین
۱۲۱	..... تحلیل شخصیت فرهاد
۱۲۴	..... تحلیل شخصیت های خسرو و شیرین شعله
۱۲۵	..... موسیقی شعر
۱۲۶	..... صورخیال خسرو و شیرین نظامی گنجوی
۱۳۴	..... صور خیال در منظومه امیرخسرو دهلوی
۱۳۸	..... صور خیال در فرهادنامه عارف اردبیلی
۱۴۱	..... صور خیال در مثنوی سلیمی جرونی
۱۵۲	..... صورخیال در منظومه وحشی بافقی:
۱۵۷	..... صور خیال در منظومه وصال شیرازی
۱۶۰	..... صور خیال در منظومه «صابر شیرازی»

۱۶۲	..... صور خیال در «خسرو و شیرین» شعله نیریزی
۱۶۹	..... گفتگو(دیالوگ).
۱۷۶	..... فصل چهارم نتیجه گیری
۱۸۱	..... منابع و مأخذ:

چکیده:

در فصل اول این رساله (کلیات) کوشش به عمل آمده است جهت بررسی سیر تحول داستان شیرین و فرهاد در متون نظم بعد از نظامی ابتدا به طور مختصر، به ذکر شاعرانی که به نظم این مثنوی اهتمام ورزیده اند پرداخته شود، و پس از آن آثار چاپ شده پس از نظامی که به نظم داستان خسرو و شیرین همت گماشته‌اند بررسی شود.

از میان شاعران آثار نظامی گنجوی، امیرخسرو دهلوی، عارف اردبیلی، سلیمی جرونی، وحشی بافقی، وصال شیرازی، صابرشیرازی، هاتفی خرجردی و شعله نیریزی انتخاب گردید و مختصری از زندگینامه و احوالات این شاعران ذکر شد. در فصل دوم این رساله به منظور آشنایی خوانندگان این پایان‌نامه با تفاوت‌های هر داستان نسبت به اثر نظامی چکیده‌ای از همه آثار ذکر گردید و در فصل سوم به تحلیل شخصیت‌های (خسرو، شیرین و فرهاد) پرداخته شد. در این بخش پیش نمونه، نوع شخصیت از نظر تطابق با معیارهای شخصیت‌پردازی و ویژگی‌هایی که هر شاعر از این سه شخصیت عنوان کرده است مورد بررسی قرار گرفته است. پس از آن به بررسی صورخیال هریک از شاعران اهتمام ورزیده شد. زیرا این رساله به دو بخش چه گفته‌اند و چگونه گفته‌اند تقسیم می‌شود.

در فصل سوم که شامل چگونه گفته‌اند هاست، علاوه بر صور خیال هریک از شاعران، موسیقی شعر، گفتگو از منظر شیوه‌های توصیف شخصیت و غیره مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل چهارم به نتیجه‌گیری فصول پیشین پرداخته شده و پس از آن منابع و مأخذ رساله ذکر گشته است.

پیشنهادات

پیشنهاد می‌شود دانشجویانی که به بررسی دقیق خسرو و شیرین نظامی علاقه‌مندند به عنوان رساله به این موضوعات نیز توجه داشته باشند:

۶- بررسی گفتگو (dialogues) های خسرو و شیرین و مقایسه آن با یکی از مقلدین برجسته نظامی از جمله امیر خسرو به عنوان یک رساله مستقل.

۷- بررسی نقاط ضعف و قوت داستان پردازی منظومه «خسرو و شیرین» نظامی.

۸- تحلیل شخصیت شاپور و نقش او در پیشبرد داستان.

۹- بررسی فعل‌آفرینی‌های نظامی و اصلاح معانی نارسای آن افعال در فرهنگ لغات

۱۰- بررسی روانکاوانه‌ی کلیه شخصیت‌های داستان خسرو و شیرین بر اساس نظریه یونگ و فروید.

محدودیت‌ها این رساله

۱- جز خسرو و شیرین نظامی، سایر منابع، چون اثر هاتفی، عارف اردبیلی و ... پیش از این مورد بررسی قرار نگرفته‌اند. بنابراین به دست دادن تحلیلی جامع از آن‌ها، محقق را با موانع زیادی مواجه می‌نمود که کمترین آن مرور چندین باره هر کدام از آثار بود.

فصل اول

کلیات

کلیات:

در این رساله کوشش به عمل آمده است تا با مقایسه منظومه‌های پس از نظامی که به تقلید از وی به نظم خسرو و شیرین دست یازیده‌اند، سیر تحول داستان شیرین و فرهاد را مورد بررسی قرار داده و به وجود اشتراک و افتراق این آثار با اثر نظامی اشاره شود. همان طور که می‌دانیم خسرو و شیرین نظامی در طبقه بندی نوع ادبی در حیطه شعر غنایی می‌گنجد.

شعر غنایی در نظر لامارتین، موسه و بسیاری از شاعران رمانتیک، شعری است که شاعر «خویشتن خویش» را موضوع آن قرار دهد و به همین مناسبت تصور می‌کردند که شعر غنایی شعری است شخصی، در صورتی که چنین نیست. شعر غنایی شعری است کاملاً اجتماعی که در دوران طفولیت جوامع به وجود می‌آید و در دوران جوانی جامعه‌ها رشد می‌کند و گاهی در جوامعی که به مرحله کهنوت و پیری رسیده‌اند نیز ظهور دارد. در شعر فارسی، وسیع‌ترین افق معنوی، افق شعرهای غنایی است. مطالعه در تطوّر انواع غنایی در ادب فارسی، گسترده‌ترین زمینه بحث است. موضوعاتی که در ادب فارسی حوزه شعر غنایی را تشکیل می‌دهد، تقریباً تمام موضوعات رایج است، به جز (حماسه و شعر تعلیمی) حتی داستانهای منظوم ادب فارسی (که نمی‌توان به دقت عنوان دراماتیک و نمایشی بر آن اطلاق کرد) همه در مقوله شعر غنایی قرار می‌گیرند. (شفیعی، ۱۳۸۶: ۲۶-۲۸) «اصولاً در اکثر نقاط جهان اشعار عاشقانه و عاطفی (عرب‌ها الشعر الغنایی می‌گویند.) را به غنایی ترجمه کرده‌اند. باید توجه داشت که مراد از لیریک در ادبیات اروپایی شعری است کوتاه و غیر روایی که گوینده در آن فقط احساسات خود را بیان کند و از این رو مرثیه را هم باید جزء ادب غنایی دانست، و اگر شعر، بلند و روایی باشد مثل خسرو و شیرین به آن **Dramatic Lyric** یعنی شعر غنایی نمایشی یا داستانی می‌گویند» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۳۳-۱۳۴) در ادب فارسی تقسیمات اشعار غنایی اغلب بر اساس محتوا و درون‌مایه است چون در شعر غنایی داستانهای منظوم عاشقانه جلوه و نمود دیگری دارند. همچنین این اشعار در ادب دیرینه سال فارسی دارای جایگاه خاصی هستند. گاه این داستانها در لابلای آثار حماسی و گاه به گونه‌ای مستقل پدید آمده‌اند. این داستانها از آنجا که به ترسیم دنیای مشترک و عمومی آدمی پرداخته و عشق را که در جملگی ذرات هستی ساری و جاری است به تصویر کشیده‌اند، از دیرباز خریداران و طرفداران فراوانی داشته‌اند (طاهری، ۱۳۸۵: ۳۱)

در ادبیات کلاسیک ایران، اقسام متنوع شعر غنایی و از جمله منظومه‌های داستانی از جایگاهی ویژه برخوردار هستند. تا آنجا که در اثر بزرگ و جاودانه حماسی ایران، شاهنامه فردوسی، نیز جلوه‌هایی از داستان‌های غنایی دیده می‌شود. اما اگر اوج ادبیات کلاسیک ایران را فاصله‌ای زمانی از رودکی تا جامی در نظر بگیریم، بی‌گمان نظامی گنجه‌ای را چهره بی‌همتای منظومه‌های غنایی ایران خواهیم دانست که به ویژه با خلق دو منظومه «خسرو و شیرین» و «لیلی و مجنون» توانست نام خویش را برای همیشه در میان بزرگان ادب ایران ماندگار کند. (دانشنامه ادب فارسی، ۱۳۸۲: ۵۸۲)

داستان «خسرو و شیرین» از داستانهای کهن ایرانی است که قبل از نظامی شاعران بزرگی چون فردوسی، عنصری و ... نیز به آن پرداخته اند. از داستان عنصری جز چند بیت اثری باقی نمانده است. ولی در شاهنامه فردوسی به ماجرای خسرو و ازدواج او با شیرین به طور مختصر اشاره شده است. «فردوسی، ماجرای خسرو و شیرین را در داستانی مستقل نمی‌آورد، بلکه در ذکر احوال خسرو پرویز بخشی را نیز تحت عنوان «گفتار اندر داستان خسرو و شیرین» می‌آورد که البته توضیحی در مورد اصل و نسب شیرین و چگونگی آشنایی با خسرو با وی نمی‌دهد. فقط به نقل این نکته اکتفا می‌کند که خسرو پرویز هنگامی که هنوز به پادشاهی نرسیده بود با شیرین ارتباط داشته و در جنگ بهرام از او غافل می‌شود، تا دوباره شیرین در مسیر او بر سر بام می‌رود و عهد دوستی و دوران ارتباط را به یاد او می‌آورد و خسرو به راحتی تقاضای (ازدواج) او را قبول می‌کند و او را به قصر می‌برد. و موبدان به این امر اعتراض می‌کنند و دلیلشان همانا «بی‌هنر» بودن شیرین و آلوده شدن «تخمه مهتری» چون خسرو است و خسرو برای مجاب کردن بزرگان، تشتی را پر از خون می‌کند که اشمئزاز همگان را برمی‌انگیزد و سپس همان تشت را با گلاب پر می‌کند و با این تمثیل موبدان را قانع می‌کند که شیرین هرچند مسی پست باشد، در مجاورت کیمیای سلطنت زرین خواهد شد. (اقبال، ۱۳۸۳: ۱۲۷)

اما همانطور که می‌دانیم نظامی با توجه به آن داستان در شاهنامه فردوسی و یک روایت محلی نامعلوم، بار دیگر به آفرینش این اثر می‌پردازد و هدف خود را در سرودن خسرو و شیرین چنین ذکر می‌کند:

حکیمی کاین حکایت شرح کرده‌ست
 چو در شصت او فتادش زندگانی
 نگفتم هر چه دانا گفت از آغاز
 در آن جزوی که ماند از عشقبازی
 حدیث عشق از ایشان طرح کرده‌ست
 خدنگ افتادش از شست جوانی
 که فرخ نیست گفتن گفته را باز
 سخن راندم، نیت بر مرد غازی
 (نظامی گنجه‌ای، ۱۳۸۶: ۳۳)

و چنان هنرمندانه با ابتکار عمل و خلاقیت خاص خود به سرایش این اثر همت می‌گمارد که آن را در میان تمامی خسرو و شیرین‌های پیش و پس از وی سرآمد و ممتاز می‌کند. در این بخش، شرح مختصری راجع به احوال و آثار نظامی، و مقلدان ممتاز وی در پیروی از این اثر وی (خسرو و شیرین) ذکر خواهد شد.

مختصری راجع به احوال و آثار نظامی گنجوی:

نظامی، در عصر واقعاً تباه طغیان و جدال فئودالهای کوچک، که با حرکت اقوام سلجوقی به داخل ایران و نفوذ عنصر ترک به آسیای صغیر سربرداشته بودند، ظهور کرد. زمانی که دولت بزرگ سلجوقی بر اثر اختلافات عناصر تشکیل‌دهنده مرکزیت آن راه زوال و نابودی می‌پیمود و سرداران و اتابکان در گوشه و کنار مملکت به کشورستانی مشغول بودند. (احمدی، ۱۳۷۰: ۴۰)

«کنیه نظامی را ابو محمد نوشته‌اند، و لقب او را بعضی نظام‌الدین و برخی جمال‌الدین ذکر کرده‌اند. تخلصش نظامی است و مکرر از آن یاد کرده است:

بنده نظامی که یکی گوی تست
 در دو جهان خاک سر کوی تست
 نظامی گر ندید آن ناربن را
 به دفتر در چنین خواند این سخن را»

(زنجانی، ۱۳۷۲: ۲)

در باره سال تولد نظامی تذکره‌نویسان و محققان نظرات مختلفی ذکر کرده‌اند. ریپکا، برتلس، باخر، مجتبی مینویی سال ولادت وی را ۵۳۵ هجری دانسته‌اند و گروهی چون

دستگردی ۵۳۳-۵۴۰ ه، مینورسکی ۵۴۱ با ۵۵۱ ه، دارابخان ۵۴۰ ه، دکتر محمد معین ۵۴۲ یا ۵۴۳ ه، دکتر صفا پیش از ۵۳۰ و یا نزدیک ۵۳۰ ه و دکتر شهابی بین ۵۳۰ تا ۵۴۰ ه و میرعباس باقرزاده ۵۲۰ ه ذکر کرده‌اند. اما از میان همه این اقوال عقیده میرعباس باقرزاده که سال تولد نظامی را ۵۲۰ دانسته (به دلیل ابیاتی که خود نظامی مبنی بر مشاهده زلزله گنجه به سال ۵۳۴، و چند سند دیگر دیگر) به حقیقت نزدیک است (همان: ۱۰-۱۳)

گروهی از تذکره‌نویسان اصل او را از عراق، نواحی قم و تفرش می‌دانند (روشن، ۱۳۷۰: ۹- ولی مورخان، تاریخ‌نویسان و محققان بزرگ همگی بر تولد او در گنجه تأکید دارند. مرحوم صفا چنین آورده است:

«مولد شاعر را تذکره‌نویسان گنجه دانسته‌اند و او خود نیز در اشعار خویش نسبت خود را به گنجه تصریح کرده است ولی بعضی از تذکره‌نویسان به دلیل دو بیت که گویا الحاقی است اصل او را از قهستان قم دانسته‌اند» (صفا ۱۳۷۰، ۲: ۸۰۰) «از بررسی آثار نظامی بر می‌آید که وی تمام عمر را در گنجه به سر برده است، هرچند که از زادگاه خود خشنود نیست و گاه‌گاه به این نکته اشاره می‌کند:

نظامی که در گنجه شد شهر بند   مباد از سلام تو نا بهره‌مند
نظامی ز گنجینه، بگشای بند   گرفتاری گنجه تا چندچند»

(روشن، ۱۳۷۰: ۹)

در مآخذی که مطالبی پیرامون زندگی نظامی دارند و نیز از آثار خود شاعر، چنین استنباط می‌شود که در کودکی پدر و سپس مادر خود را از دست داده و سالها به تنهایی زیسته و به صرافت طبع خود رشد و ترقی کرده است. در جوانی از گنجه بیرون رفته و همانجا درس خوانده و با تلاشی پیگیر دانشهای زمان خود را فراگرفته است. و در تاریخ، فلسفه، منطق، شعر، ستاره‌شناسی، هیئت، هندسه، جغرافیا و فقه آوازه یافته و در هنر، معماری، موسیقی و نقاشی هم نامی به هم رسانیده است. وی زبانهای آذری، فارسی، عربی و پهلوی را به خوبی می‌دانست و از این رو می‌توانست از همه آثار علمی و ادبی آن دوران بهره‌ور شود» (مبارزو همکاران، ۱۳۶۰: ۱۱) دولتشاه سمرقندی او را از مریدان اخی فرج زنجانی شمرده است. خواه این قول صحیح باشد یا غلط، تعلق خاطر نظامی به تصوف و ایراد افکار صوفیانه از اشعار او لایح است و زندگانی وی نیز با زهد و اعتکاف همراه و از التزام دربارهای ملوک

دور بوده است. (صفا، ۱۳۷۰، ۲: ۸۰۲) نظامی با زنی که امیر دربند (به ظن قوی فخرالدین بهرامشاه پادشاه ارزنجان) برایش تحفه فرستاده بود، ازدواج کرد و او را عاشقانه دوست می‌داشت. از گفته‌های او پیداست که خسرو و شیرین یادگار دوران خوش زندگی با این زن است که آفاق نام داشت که بنا به اتفاق نظر نظامی پژوهان (جز سعید نفیسی) این ابیات به همین موضوع اشاره دارد.

بر این افسانه شرط است اشک راندن	گلابی تلخ بر شیرین فشاندن
به حکم آن‌که آن کم زندگانی	چو گل بر باد شد روز جوانی
سبکرو چون تب قبچاق من بود	گمان افتاد خود کافاق من بود
همایون‌پیکری نغز و خردمند	فرستاده به من دارای دربند

(نظامی گنجه‌ای، ۱۳۸۶: ۴۳۰، به نقل از روشن، ۱۳۷: ۹)

پس از مرگ آفاق نظامی، دوبار دیگر ازدواج کرد اما همسرانش عمر زیادی نیافتند. یک فرزند نظامی نیز در کودکی تلف شد و نظامی در سوگ او شعر گفته است (زنجانی، ۱۳۷۲: ۵) و پس از وی «نظامی محبت بی‌کرانی نسبت به محمد، تنها یادگار نخستین عشق خود پیدا می‌کند. وی در آثار خود دربارهٔ محمد سخن می‌گوید، اندرزهای پدرانه می‌دهد و با مهر او زندگی می‌گذراند». (به نقل از مبارز و همکاران، ۱۳۶۰: ۱۴)

تاریخ وفات نظامی هم به صورتهای گوناگون ذکر شده است. مثلاً دولتشاه (چاپ هند) آن را سال ۵۷۰ ه و چاپ اروپا سال ۵۷۶ ه و حاجی خلیفه در کشف‌الظنون ۵۹۶ و ۵۹۷ ه و لطفعلی‌بیک آذر سال ۵۸۹ ه و هدایت در سال ۵۷۶ ه و تقی‌الدین کاشی در سال ۶۰۶ ه نوشته‌اند (صفا ۱۳۷۲، ۲: ۸۰۱)

برای نزدیک شدن به سال وفات شاعر باید گفت که نظامی، در اقبال‌نامه در مدح ممدوح بیت‌هایی سروده که نشان می‌دهد نصره‌الدین ابوبکر محمد پهلوان در آرزوی داشتن فرزند بوده است و به همین منظور زنی از گرجستان اختیار می‌کند.

خه‌ای وارث بزم کیخسروی	به بازوی تو پشت دولت قوی
نظر کن در این جام گیتی‌نمای	بین آنچه خواهی زگیتی خدای
خیال چنین خلوتی زاده‌ای	دهد مژده‌شه به شهزاده‌ای
به من برچنان درگشاد این کلید	که درمی ز دریایی آید پدید

که تا میل زد صبح بر تخت عجاج   چنان در نبودست در هیچ تاج
برآرای بزمی بدین خرمی   کمر بند چون آسمان برزمی

این ازدواج در سال ۶۰۲ هـ با دختر فرمانروای گرجستان اتفاق افتاده، و نظامی در بیت-های بالا از آمدن مهد عروس سخن رانده و پیشگویی کرده و مژده داده است. مسلماً شاعر تا سال ۶۰۲ هـ در قید حیات بوده و درگذشت او بعد از سال ۶۰۲ و احتمالاً در سال ۶۰۳ هجری در هشتاد و یک سالگی اتفاق افتاده است. (زنجان، ۱۳۷۲: ۵)
آثار نظامی:

«پنج منظومه مثنوی نظامی به نام «پنج گنج» یا «خمس» معروف است.

۱- مثنوی مخزن الاسرار شامل ۲۲۸۸ بیت و در بحر سریع مطوی موقوف است و بعضی بیت‌ها در بحر سریع مطوی مکشوف سروده شده است. این منظومه را به نام ملک فخرالدین بهرامشاه بن داود بن اسحاق مسجل کرده است و سلطنت بهرامشاه به احتمال قوی ۵۶۰ تا ۶۶۲ بوده است. (همان: ۲۴-۲۷) این مثنوی نخستین منظومه شاعر است که آن را اندکی پیش از چهل سالگی خود ساخت، و از امهات مثنوی‌های فارسی و مشتمل بر مواعظ و حکم در بیست مقاله است (صفا ۱۳۷۲، ۲: ۸۰۲)

۲- مثنوی خسرو و شیرین که در ادامه شرح داده می‌شود.

۳- مثنوی لیلی و مجنون که آن را در سال ۵۸۴ هـ به مدت چهار ماه سرود. (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۰: ۵۳) این مثنوی که «شامل چهار هزار و صد و سی بیت در بحر هزج مسدس اخرب مقبوض و به نام شروانشاه جلال‌الدین ابوالمظفراخستان بن منوچهر سروده شده است» (زنجان، ۱۳۷۲: ۳۵-۳۶) داستان عشق مجنون (قیس بن ملوح بن مزاحم) به لیلی بنت سعد از داستانهای قدیم عرب است «در داستان لیلی و مجنون از همان آغاز محرومی و هجران عشق شروع می‌شود و در تمام داستان وصف زاری و ناله جانسوز عاشق و معشوق است. ختم داستان نیز با وضعی بسیار غم‌انگیز و حزن‌آور است و در دل‌های شکسته و هجران دیده اثر تمام دارد» (شهابی، ۱۳۶۶: ۱۲۴)

۴- مثنوی بهرام‌نامه یا هفت‌پیکر یا هفت‌گنبد است که شاعر به سال ۵۹۸ هـ به نام سلطان علاء‌الدین کرپ ارسلان آقسنقری حاکم مراغه سروده است» (به نقل از زنجان، ۱۳۷۲: ۳۶-۳۷) این مثنوی با بیش از پنج هزار بیت در بحر خفیف مسدس مخبون مقطوع است و «راجع

است به داستان بهرام گور که از قصص معروف دوره ساسانی بوده است» (صفا ۱۳۷۲، ۲ : ۸۰۲)

۵- مثنوی اسکندرنامه که آخرین مثنوی از خمسه نظامی است شامل دو بخش است :
۱. شرفنامه قریب ۶۸۰۰ بیت ۲. اقبالنامه یا خردنامه قریب ۳۷۰۰ بیت و جمعاً در حدود ۱۰۵۰۰ بین در بحر متقارب مثنی مقصور. (همان : ۳۹)
شرفنامه و اقبالنامه همان نامی است که نظامی خود به این دو مثنوی داده و چون موضوع داستان هر دو اسکندر مقدونی است به اسکندرنامه معروف شده است (صفا ۱۳۷۲، ۲ : ۸۰۴)

مختصری راجع به خسرو و شیرین

مثنوی دوم، منظومه خسرو و شیرین است. این منظومه را نظامی به سال ۵۷۶ ه به پایان برده و گفته است:

گذشته پانصد و هفتاد و شش سال
نزد بر خط خوبان کس چنین فال
خسرو و شیرین در ۶۵۰۰ بیت، در بحر هزج مسدس مقصور و محذوف است که به اتابک شمس‌الدین محمد جهان پهلوان بن ایلدگز (۵۶۸ - ۵۸۱ ه) تقدیم شده است (صفا ۱۳۷۲، ۲ : ۸۰۲) به نظر زرین کوب «خسرو و شیرین آغاز تحولی در اندیشه نظامی است که با این تجربه از قیود شرع و اخلاق که در مخزن الاسرار بدان پایبند بود رهایی می‌یابد و شور و شوق و زیبایی و هوس را می‌آزماید و در این راه تا بدانجا پیش می‌رود که در منظومه‌های بعدی مانند بهرام‌نامه به قصه‌های دیو و پری و قصه‌های خیالی که جز لطف ظاهری هیچ ندارد، می‌پردازد» (زرین کوب، ۱۳۴۳: ۱۶۹) و به قول آته این منظومه از حیث بیان احساسات بشری و عظمت و مهارت در وصف طبیعت استادی مسلم نظامی را در داستان‌سرایی به شیوه رمانتیسیم، ثابت می‌کند. (ریاحی، ۱۳۷۶: ۳۰). «اساس منظومه خسرو و شیرین داستان معاشقه خسرو پرویز و شیرین است که در کتب پیشین مانند المحاسن و الاضداد و غرر اخبار ملوک‌الفرس و شاهنامه فردوسی سابقه دارد.» (زنجان، ۱۳۷۲: ۳۵)

پس از نظامی، شاعران بسیاری به تقلید از وی و به پیروی از اثر وی به نظم مثنوی‌ای جدید روی آوردند، اما در این میان تنها اثر نظامی است که به عنوان شاهکاری بی‌همتا در طول اعصار و قرون خودنمایی می‌کند.

مقلدان فارسی گوی خسرو و شیرین را می‌توان به سه گروه تقسیم کرد:

- گروه اول شاعرانی که وزن هزج مسدس مقصور یا مخذوف را از نظامی گرفته‌اند و غالباً سرآغازی و بندهایی مقدماتی شبیه به آنچه در مثنوی نظامی هست پرداخته و برای هماهنگ ساختن صور و تمثیلات شاعرانه خود به کار آن استاد نیز کوششی کرده‌اند ولی به جای داستان خسرو و شیرین، به حکایاتی موهوم (که به قصه‌های کودکان بیشتر شبیه است) رو آورده‌اند و یا به مانند این منظومه داستانی عاشقانه خلق کرده‌اند از جمله گل و نوروز اثر خواجوی کرمانی، سلیمان و بلقیس اثر فیضی فیاضی، مهر و محبت اثر شفایی اصفهانی، سعد و سعید اثر افشار تبریزی و ... که همگی در وزن خسرو و شیرین و با محوریت قرمانانی دیگر منظومه‌ای سروده‌اند.

۲- گروه دوم شاعرانی که به جای افسانه خسرو و شیرین یا هر افسانه عاشقانه دیگر حکایات مذهبی یا عرفانی را موضوع شعر خود کرده‌اند. در همان وزن هزج مسدس و هدفشان از این نظیره‌سازی پرکردن جای خالی خسرو و شیرین در خمسه خویش بوده است و در عین حال سرودن تمثیلی عارفانه. شاعر بزرگ قرن نهم، جامی، نماینده این دسته است.

۳- گروه سوم کسانی هستند که علاوه بر ضوابط ظاهری شعر، ماده داستان را هم از نظامی گرفته و همان افسانه خسرو و شیرین را با دخل و تصرفاتی چند از نو سروده‌اند (در این رساله کوشش شده است تا به بررسی گروه سوم از مقلدان نظامی پرداخته و از میان کتب چاپی این منظومه‌ها به بررسی سیر تحول داستان شیرین و فرهاد نظامی پرداخته شود. در این میان، خسرو و شیرین، شیرین و فرهاد، و فرهادنامه‌های سروده شده به تقلید از خسرو و شیرین نظامی، نیز خود به سه دسته تقسیم می‌شوند.

۱- شاعرانی که موفق به سرایش و اتمام این اثر شده‌اند، از جمله (امیر خسرو دهلوی: قرن ۸)، (عارف اردبیلی: قرن ۸)، (اشرف مراغه‌ای: قرن ۹)، (سلیمی جرونی: قرن ۹)، (هاتفی خرجردی: قرن ۱۰)، (قاسمی گنابادی: قرن ۱۰) (مآخذ نسخه: نشریه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران). (فانی رازی: قرن ۱۰)، (شریف کاشی: قرن ۱۱)، (مظفر گنابادی: قرن ۱۰-۱۱)، (کوثری همدانی: قرن ۱۱) (نسخه‌ای به شماره or.342 در کتابخانه موزه بریتانیا و نسخه‌ای دیگر به شماره supplement688 (صفا، ۱۳۷۲: ۸۷۸)) (نامی اصفهانی: قرن ۱۳) و (محمد خان دشتی: قرن ۱۳) (مآخذ نسخه: کتابخانه ملی شماره بازیابی: ۵-۶۲۹۷)